

Översikter och meddelanden

Politik på upplysningens grund eller Känslan ställd i förnuftets tjänst

Föredrag vid professorsinstallation den
19 februari 1999

Förnuftig, men inte förnumstig

De förnumstiga lär oss att människan inte kan lyfta sig själv i håret. Det må vara sant. Ändå är det just det vi människor under lång tid har ägnat oss åt. Parollen har varit den som Immanuel Kant myntade för mer än två hundra år sedan: *Ha mod att bruka ditt förnuft!*

Den idé jag åsyftar känner vi under benämningen *upplysningen*. Den har varit en av de mest betydelsefulla även i politikens värld, åtminstone sedan den franska revolutionens tid. Men den har ingalunda stått oemotsagd.

Mot upplysningen och mot förnuftet som ledstjärna ställde romantiken upp känslans och gemenskapens kraft. Och vi känner alltför väl till de politiska rörelser och föreställningar som i början av vårt sekel hyllade viljan och den rena makten.

Objektet: demokratisk reformism

Hur ser den då ut, idén som jag valt att benämna *politik på upplysningens grund*? Den kan lämpligen förtydligas med hjälp av tre påståenden:

- Politiska beslut kan och bör vara grundade på *kunskap*
- Politiska beslut kan och bör vara fattade på *demokratisk väg*

- Politiska beslut kan och bör genomföras på ett *effektivt sätt*

Tagna tillsammans bildar detta den idé som också kan kallas *demokratisk reformism*. Genom att framhäva att det handlar om en demokratisk föreställning markerar vi att denna variant av politisk rationalism skiljer sig från t.ex. den som idéhistoriskt kan förbindas med Platons väktarstat eller andra föreställningar om att beslutsfattandet i samhället bör ligga i experternas händer. Idén kan tyckas närmast självklar eller harmlös som ideal. Men så är det verkligen inte. Möjligen är de olika komponenterna självklara tagna var för sig. Men det är definitivt inte givet att de kan fogas samman till en meningsfull helhet.

Frågorna: möjligt, rimligt och önskvärt?

Den uppgift jag skulle vilja ålägga inte bara mig själv utan egentligen stora delar av den disciplin jag företräder, kan förenklat preciseras som tre olika frågor:

- i) Är idén om politik på upplysningens grund logiskt möjlig? Kan det möjligen vara så att den demokratiska reformismen är behäftad med rent teoretiska brister?
- ii) Är idén om politik på upplysningens grund empiriskt rimlig? Kan den demokratiska reformismen fungera i praktiken?
- iii) Är idén om politik på upplysningens grund normativt önskvärd? Eller kan det i själva verket vara så att den demokratiska reformismen vid ett närmare betraktande inte alls är så harmlös som det i förstone kan synas?

Det säger sig själv att dessa frågor inte låter sig besvaras inom ramen för en föreläsning som den här. Tiden är för kort. Det är bara att inse. Vad som kan göras här får snarast karaktären av klargöranden, ett försök att precisera innebörden i ovannämnda frågor.

I ärlighetens namn är jag inte heller säker på att jag själv är rätt person att klara av att besvara

dessa frågor, inte ens om jag får resten av mitt forskarliv till mitt förfogande. Det kanske inte ens är möjligt för oss statsvetare även om vi förenar oss i en gemensam ansträngning. Det kanske rent utav ligger utanför vetenskapens möjlighet. Kanske visar det sig förhålla sig på det sättet.

Men min personliga inställning är att det just är dessa frågor som vi statsvetare bör ägna oss åt. Vi måste våga klättra ner från elfenbenstornet och vi måste klara av detta utan att reducera oss själva till politiska väderkvarnar. Om vi inte gör det, sviker vi helt enkelt vår uppgift som intellektuella.

Samhället som en uppsättning samarbetsproblem

Den grundläggande tanken är att ett samhälle kan förstås som en uppsättning *samarbetsproblem*, och att samhällets karaktär avslöjas genom det sätt man hanterar sådana situationer. Det handlar om två typer av samarbetsproblem, varav den ena rymmer två olika varianter.

Vi har att göra med *horisontella* samarbetsproblem. Vi måste i ett fungerande samhälle etablera och vidmakthålla samarbete medborgarna emellan, och vi kan då ibland stå inför endera av två bekymmer:

- i) I många sammanhang vill vi undvika att vissa åker snålskjuts på andra – vi vill att alla skall bidra.
- ii) I andra sammanhang är problemet närmast det omvända – vi är tvungna att acceptera att vissa kan komma att åka snålskjuts.

Vi har dessutom att göra med *vertikala* samarbetsproblem. En fungerande politisk samfällighet förutsätter åtminstone ett visst mått av styrning. Frågan gäller då möjligheten att garantera genomförandet av politiskt fattade beslut utan att behöva tillgripa repression eller andra kostsamma kontrollapparater.

Demokratin som exempel

Det kan vara dags för viss konkretion. Låt oss vända blicken mot demokratin och då direkt ställa kärnfrågan: Kan vi med något slags viss-

het tala om att folkviljan råder när vi fattar beslut i enlighet med demokratiska metoder?

Det finns ett generellt bekymmer som drabbar inte bara demokratin utan varje metod som på grundval av medborgarnas uppfattningar vill fastställa en gemensam politisk linje. Det bekymret är att tillvaron inte är perfekt. Det är helt enkelt logiskt omöjligt att med hjälp av stadgar och regler garantera att politiken inte präglas av godtycke eller irrelevanta omständigheter. Den enda möjligheten att försäkra sig mot just detta är att införa diktatur, men det kanske inte är någon större poäng eftersom man då skaffar sig andra och mer allvarliga bekymmer.

Rent konkret betyder det att det alltid finns en risk att folkviljan perverteras genom manipulation – av dagordningen eller genom taktikröstning. Visst kan det anföras att vi alla har ett intresse av att värda oss om demokratin, och att vi alla därför bör undvika den typen av illojalt beteende. Men säg det åt den potentielle förloraren, till den som med mindre manövrer kan påverka ett politiskt beslut i en för egen del förmånlig riktning.

Demokratins legitimitet och förmåga är alltså ytterst sett beroende av att vi alla som medborgare tar ansvar för dess sätt att fungera. Men det är också lätt att inse att detta inte på något enkelt sätt har en lösning enbart med hjälp av förnuftet.

Det första samarbetsproblemet – vården av allmanningen

Paradoxexemplet på ett samarbetsproblem av det slag som här har illustrerats handlar om *allmanningen*. Tanken är då att vi alla och envar står inför valet att ta ansvar för det gemensamma (dvs. skötseln av allmanningen) eller att överlåta detta till andra och då i stället enbart se till vårt eget. Det är två faktorer som kan sägas känneteckna allmanningens problem:

- i) Oavsett hur *andra väljer* att agera tjänar jag själv alltid på att enbart tänka på mig själv.
- ii) Oavsett hur *jag själv väljer* att agera föredrar jag alltid att så många som möjligt av de andra väljer att ta ansvar för det gemensamma.

Detta samarbetsproblem är klassiskt. Det illustrerar nämligen att Adam Smiths ”*osynliga hand*” har en baksida. Drömmen om ett samhäl-

le där egoismens krafter på ett automatiskt sätt kan tjäna det gemensamma är naiv. Den individuella rationaliteten kan komma i konflikt med önskemål som vi alla delar. Allmänningens stora problem är att vi var och en tenderar att välja det vi själva är intresserade av, och detta leder med obönhörlig logik till att det gemensamma bästa offras. En Rousseau skulle ha sagt att detta visar skillnaden mellan ett samhälle grundat på *summan av allas enskilda viljor* och ett samhälle som utgår från *allmänviljan*. Modellen ger en slagkraftig formulering åt det första av de båda småskjutsproblemen som vi tidigare formulerade. Och det räcker med att hänvisa till exempel på hur naturen överutnyttjas för att inse dess relevans.

Hur hantera det första samarbetsproblemet?

Hur kan man då lösa eller hantera detta problem? Hur kan den enskildes förnuft bringas i samklang med allas bästa? Låt oss se vad idéhistorien har att erbjuda. *Thomas Hobbes* var den förste som tydligt och klart såg detta samarbetsproblem. Han formulerade sina idéer med 1600-talets religionsstrider i England och Europa som bakgrund. Hans förslag till lösning var *enväldet*. För att människor skulle kunna ägna sig åt sådant som de drömde om fordrades att samhället byggde på lag och ordning, och för detta krävdes ingenting mindre än att all makt samlades hos en enväldshärskare, en *Leviathan*. Alternativet var ett samhälle präglad av "allas krig mot alla", ett samhälle där "[m]änniskans liv är ensligt, armt, vämjeligt, djuriskt och kort", ett samhälle där det inte fanns någon rätt eller rättvisa.

För Hobbes stod lydningen i centrum. Den tanke som kan härledas från Hobbes är att man med makt och med hot skall kunna tvinga medborgarna att ta samhällsansvar.

Denna lösning på samarbetsproblemet har vi alltsedan Hobbes dagar försökt att undkomma. Statsvetenskapen, eller åtminstone den politiska filosofin, kan uppfattas som en lång räkka repliker på och kommentarer till Hobbes idé om enväldets nödvändighet.

Förslagen till alternativ är däremot ganska få. Utöver Hobbes idé om makt och våld som in-

strument för det gemensamma bästa, finns förslag om att känslan och gemenskapen skall kunna utgöra den grund på vilken samhället vilar, men också tankar om att det trots allt är till förnuftet som vi måste lita när vi bygger ett samhälle.

Det senaste modet i den vägen går i samhällsvetenskapliga sammanhang under benämningen "upprepade spel". Just genom att allmänningens problem ständigt återkommer finns möjligheten att komma till rätta med det slags oansvariga beteende som skapar till exempel miljöförstörelse. Receptet heter "tit for tat", men är egentligen inget annat än den gamla tanken om "öga för öga och tand för tand", dvs det är den enkla vedergällningens filosofi som upphöjs till högsta förnuft. Tillåt mig tvivla. Det kan i och för sig vara möjligt att denna handlingsregel i vissa sammanhang alstrar gynnsamma situationer. Men lika säkert är att samma filosofi också är kärnan i vendettan, och att den därmed kan vidmakthålla maffialiknande samhällsstrukturer.

Det andra samarbetsproblemet – generositetens betydelse

Det andra horisontella samarbetsproblemet kan illustreras med ett påhittat men inte alltför osannolikt exempel, nämligen en situation där pappan i familjen kommer hem på fredagskvällen med en stor påse *Non stop* till sina tre döttrar. Vad är det då som händer? Jo, i stället för en gemensam skål med karameller, finner vi snart de små godisknapparna i tre lika stora högar. Och det fungerar bra, åtminstone om pappan är med och övervakar (dvs stoppar lite godis i sin egen mun) att det sammanlagda antalet karameller är jämt delbart med tre. Men efter en stund utbryter en diskussion om vilken färg som är bäst, och flickorna börjar räkna i sina högar. Det uppdagas snart att fördelningen inte blev helt och hållet rättvis. Friden har övergått till konflikt – de tre änglarna har förvandlats till tre perspektivlösa rättshaverister.

Det problem som på detta sätt illustreras med en tämligen banal historia fångar en insikt som kan förknippas med ett visst slags konservativt samhällstänkande (Hume). Det sätter fingret på

det faktum att vi ibland är tvungna att acceptera att vissa åker snålskjuts på andra. Jakten på milimeterrättvisa och oförmågan att visa generositet riskerar att urholka samhället.

Det tredje samarbetsproblemet – härskandets teknik

Och slutligen, och bara helt kort, det vertikala samarbetsproblemet. Ett samhälle förutsätter samordning. En politisk samfällighet innefattar åtminstone något mått av styrning. Den klassiska bilden av vad det handlar om finner vi hos den florentinske renässanstänkaren Machiavelli. Men det finns ingen anledning att här uppehålla sig vid hans tänkande. Inte ens den påfallande likheten med den kommunistiska styrningsfilosofin motiverar detta. Det finns inte heller anledning att närmare behandla det första försöket (hos Rousseau) att formulera en demokratisk styrningsfilosofi. Jag tror nämligen att praktiken i 1900-talets demokratiska stater är mer mångfacetterad och rik än de försök som gjorts att utveckla demokratisk teori utifrån detta.

En möjlig slutsats: Känslan ställd i förnuftets tjänst

Den politiska betydelsen av upplysningen kan knappast överskattas. På gott och ont förändrade den hela vårt sätt att se på samhället och då särskilt på människans roll som politiskt handlande samhällsvarelse. Med det mänskliga förnuftet i högsåtet urholkades den traditionella auktoriteten hos nedärvda samhällsinstitutioner. När den nya tidens människor tog sig rätten att mäta politiken med sina egna måttstockar såddes frön till framtida samhällsomvälvningar. Varken den

franska eller den amerikanska revolutionen går att föreställa sig utan det politiska upplysningstänkandet.

De stora omvälvningarna under 1700-talet kan dock inte reduceras till enbart manifestationer av politiskt förnuft och rationalism. Den kombination av politisk klarsyn och intellektuell tankekraft, som allra tydligast kommer till uttryck i James Madisons plädering för USA:s konstitution, är förvisso en betydelsefull del av den amerikanska revolutionens idéarv. Men den amerikanska oavhängighetsförklaringen skrevs trots allt av den i politiskt avseende mer romantiskt lagde Thomas Jefferson. Och den franska revolutionens ideologiska bidrag bör i första hand förknippas med det radikalt demokratiska och egalitära tänkandet hos romantikern Rousseau. Det politiska upplysningstänkandet blev en omvälvande kraft i samhället först då den bildade förening med den politiska romantikens mer folkliga strävanden.

Så är det då möjligt att knyta några förhoppningar till en politik på upplysningens grund? Har den demokratiska reformismen någon framtid? Det försiktigt optimistiska svar som min preliminära analys kan erbjuda är att politik på upplysningens grund trots alla invändningar ändå framstår som ett någorlunda trovärdigt och rimligt alternativ, men endast under förutsättning att demokratin fortfarande är möjlig. Och demokratin framtid avgörs ytterst av folket självt. Politik på upplysningens grund kan således vara rimlig, åtminstone om känslan ställs i förnuftets tjänst.

Jörgen Hermansson